

QO'SHMA SO'ZLARNING VUJUDGA KELISHI HAQIDA

Xudoyqulova Shoxistaxon

GulDU katta o'qituvchisi,

shoxista_xudoyqulova@mail.ru

Yarqinboyeva Sayyora

GulDU o'qituvchisi

Azizbek Mamatqulov

Guliston davlat universiteti o'qituvchisi

<https://doi.org/10.5281/zenodo.10800264>

ARTICLE INFO

Received: 06th March 2024

Accepted: 07th March 2024

Published: 09th March 2024

KEYWORDS

transformatsiya, aspekt, so'z yasalishi, affiksatsiya, kompozitsiya, sinxron, diaxron, sinxroniya, yasovchi asos, yasovchi vosita, yasalma, diaxroniya, sath, element, motivlash, binerlik, lug'aviy birlik, leksik-semantik usul, semantik, usul grammatik vositalar.

ABSTRACT

Mazkur maqolada o'zbek tilshunosligida so'z yasalishi bilan bog'liq bo'lgan ancha jiddiy masalalar haqida fikr yuritiladi. So'z yasalish usullari haqidagi mavjud qarashlarga aniqlik kiritish masalasi ham ko'rib chiqilganligi va so'z yasash imkoniyatlari yoritilgan.

O'zbek tilshunosligida so'z yasalishi bilan bog'liq bo'lgan ancha jiddiy masalalar XX asrning yetmishinchi yillarida ko'pchilik olimlarning diqqatini o'ziga jalb etdi. Undan oldinroq o'zbek tilining tarixiy so'z yasalishi muammolari bilan shug'ullangan yirik olim Ayub G'ulomov, aslida, o'zbek tilshunosligida "so'z yasalishi" sathining tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida ajralib chiqishi uchun tamal toshini qo'ygan edi. So'z yasalishining sinxroniyasiga yoki diaxroniyasiga munosabati, yasovchi asos, yasovchi vosita(element), yasalma, yasama so'zning (yasalmaning) ma'nosi, yasalma ekanlikni motivlash(asoslash), so'z yasalishining tilshunoslikning boshqa sathlari bilan munosabati, so'z yasalishning binerlik holati(ikki qismdan iborat bo'lishi) masalasi, har bir yasalmaning asosida boshqa so'z (lug'aviy birlik) namoyon bo'lishi va uning ma'nosi yasovchi asos hamda yasovchi element ma'nolarining murakkab bo'lishi, ya'ni yasalma ma'nosi ikki elementning munosabati (ichki va tashqi tomonlardan munosabatda bo'lishi) natijasi ekanligi, boshqacha aytganda, yasalmadagi yasovchi asos qismi va yasovchi element qismi semantik jihatdan ham, tashqi jihatdan ham o'zaro zich aloqada bo'lish holatlari, yasovchi asos hamda yasovchi elementning har biri o'z holicha yasalmaga nisbatan sodda bo'lishi (yasalganlikning tashqi tomoni), yasalma ma'nosining har ikki element ma'nosidan murakkab bo'lishi (bu ichki tomon) kabi yana boshqa ko'plab masalalar bu olim tomonidan

ancha jiddiy o'rganildi, so'z yasalishining tub mohiyatini ochib beradigan tushunchalar turli jihatlardan izohlandi.[2-125].

“So'z yasalishi sinxron aspektga tayanadi”-degan fikr qat'iy aytili.[1-130].

So'z yasalish usullari haqidagi mavjud qarashlarga aniqlik kiritish masalasi ham ko'rib chiqilganligi ma'lum. Bu tizimning diaxroniyaga munosabati masalasi ham faktlar asosida belgilab berilganligi hammaga ma'lum. “So'z yasalishi analizi tarixiy, diaxronik faktlar zarur bo'lib qolgan o'rinlardagina, qiyos uchun keltiriladi, hisobga olinadi, lekin asosga olinmaydi”... “So'z yasalishida sinxroniya bilan diaxroniya qat'iy farqlanadi. Lekin so'z qo'shilmalarining bir so'z holiga kelishi (sintaktik usulda yoki leksik-sintaktik usulda so'z yasash), so'z turkumlari orasidagi kategorial ko'chish (morfologik-sintaktik usulda so'z yasash)kabi hollarda yasalish hodisasining uzoqroq vaqt bilan bog'lanish-diaxroniya elementlarining ham bo'lishi ayniqsa yaqqol ko'rinib turadi”(O'zbek tili grammatikasi, 10-bet). Bunday fikr semantik usulda so'z yasalishiga nisbatan ham aytilgan. Albatta, so'z yasalishi deganda umuman tilda yangi so'zlarning paydo bo'lib qolishi emas (bu butunlay boshqa masala bo'lib, tilda oddiy o'zlashtirish, boshqa tilda yasalgan so'zlarni tarkibi bilan qabul qilish va boshqa yo'llar bilan ham so'zlar paydo bo'lib qolaveradi. Gap bu haqda emas), balki masalan, **tomorqa, asalari** kabi minglab yangi so'zlarning qanday paydo bo'lganligi haqida borar ekan, bu so'zlarning qandaydir usulda yasalganmi yoki yo'qmi ekanligi, unga sinxron yoki diaxron yondashish lozimmi yoki yo'qmi ekanligida ham boradi. Axir, ikkita lug'aviy birlikni oddiy (avtomatik yoki mexanistik deymizmi?) qo'shish orqali yangi so'z (qo'shma so'z) hosil bo'lavermaydi. Keyinroq, analogiya qonuni asosida bunday biriktirish asosida qo'shma so'z hosil qilish ham boshqa masaladir. Bilamizki, qo'shma so'zlar (axir, ular juda ko'p, maxsus lug'ati tuzilgan) til birligi sifati mavjud va tilimizda yangi paydo bo'lgan, ular xohlaymizmi - yo'qmi yangi yasalmalardir. Biroq masala, ularning qanday yo'l bilan shu holga, qo'shma so'z holiga kelganligi, til birligiga aylanganligi, bu tushunchani ifodalovchi birlik sifatida so'z birikmalaridan farqlanib qolganligidadir. Albatta, bunday so'zlarning tarkibiy qismlarini, deylik, ulardan birini yasovchi asos, birini yasovchi element tarzida ajratish mumkin emas. Chunki bu tarkibga kiruvchi so'zlar tobe-hokimlik asosida birikkan va avvalo birikma hosil qilgan. Ko'ramizki, xuddi shu davrda ana shu tarzda so'z yasash modellari, yasama so'zning yasama so'zlikdan chiqishi holatlari (o'zak kengayishi, tarixiy o'zak, diaxron yondashuv lozimligi, motivlashning xiralashib borishi va yo'qolishi), qo'shma so'zlarning so'z birikmasiga munosabati - ayrim qo'shma so'zlarning so'z birikmalari o'zgarishidan hosil bo'lish holatlari, biroq hamma qo'shma so'zlar ham bu tarzda hosil bo'lmay, boshqa sabablar asosida, turli munosabatlarga ko'ra yuzaga kelishi ham mumkinligiga ishoralar berishi tarzidagi fikrlar aytili (bunday fikrlar, ishoralar anchaginadir).[3-78]

Ana shu fikrlar, ishoralar, talqinlar o'zbek tilshunosligida so'z yasalish tizimiga nisbatan yangicha qarashlarning paydo bo'lishiga sabab bo'ldi. Ushbu maqolada ana shunday qarashlardan faqat bittasigagina to'xtalib o'tamiz.

Ma'lumki, so'z yasalish bahsiga to'xtalib o'tilgan barcha maxsus yoki boshqa ko'rinishdagi adabiyotlarning hammasida (bu rus tilshunosligida ham, o'zbek tilshunosligida ham kuzatiladi) so'z yasalishning kompozitsiya usuli (sintaktik usul, so'z qo'shish usuli, leksema qo'shish usuli...) qayd etiladi va odatda o'ndan ortiq so'zlarning(bunisi juda kam) so'zlarning

(o'zaklarning, negizlarning, asoslarning, leksemalarning) qo'shilishidan yangi so'z - qo'shma so'z hosil bo'lishiga nisbatan qo'llaniladi. Yangi so'z yasashining kompozitsiya usuli asosiy usullardan biri sifatida qayd etiladi. Buni, albatta, hech kim inkor etgan emas edi. Biroq talabalarga, ba'zan esa malaka oshirish uchun kelgan Oliy ta'lim muassasalari o'qituvchilariga o'qilgan ma'ruzalarda, taxminan, 60-yillarning oxirlaridan boshlab, qo'shma so'z hech qachon ikki so'zning oddiy birikuvidan hosil bo'lishi mumkin emasligi haqidagi fikr Ayub G'ulomov tilshunoslik maktabi vakillari Yo.Tojiyev, M.Narimonova, M.Jo'raboyevalar tomonidan ko'p martalar aytilganligi, ba'zi ishlarda alohida qayd etilganligi kabi faktlarni ham inkor etib bo'lmaydi.

Bu olimlar ikki so'zning birikishidan, avvalo, so'z birikmasi hosil bo'lishi (tobe-hokimlik munosabatidagi birikuvlar ko'zda tutiladi), bu birikmalar asta-sekin qo'shma so'zga aylanishi, bunda boshqa usul amal qilishi (anologiya, konversiya kabilar) haqida fikr bildiradilar. Shu o'rinda "Qo'shma so'z" terminiga munosabat bildirib o'tishni ham lozim topdik. Chunki Akademik A.Hojiyev so'z yasashning kompozitsiya usuli yo'q ekanligini to'g'ri ta'kidlagani holda (bunda so'z hosil bo'lishi bilan so'z yasashi masalalariga yondashuvdagi bir xillik chetlab o'tilganligi ham bordek), "tarkibida birdan ortiq lug'aviy ma'noli qism bo'lgan so'zlarni "qo'shma so'z" deb atashga asos yo'qligini ko'rsatadi" tarzidagi fikrni ham bayon qiladi.[1-76]. Shu olim o'zining "Tilshunoslik terminlarining izohli lug'ati" kitobida "Qo'shma so'z" terminini keltiradi hamda uni quyidagicha izohlaydi: Qo'shma so'z. Tarkibida birdan ortiq lug'aviy ma'noli qism bo'lgan so'z: *belbog'*, *otquloq*, *gultojixo'roz erksevar*, *kinoapparat*, *ishlabchiqarish* kabi". Ko'rinadiki, "Qo'shma so'z" degan birlikning bor ekanligini inkor etish unchalik oson emas ekan. Prof A.Hojiyevning maxsus o'zbek tilida tilda birdan ortiq lug'aviy birliklarning birikishidan yuzaga kelib qolgan birliklar mavjud, buni hech kim inkor etolmaydi. Ularga nisbatan yo qo'shma so'z, yoki murakkab so'z terminlarini qo'llamaslikdan boshqa iloj ham yo'qligi hammaga ma'lum. Chunki bu birlik haqiqatdan ham, keyingi holatida bir tushunchani ifodalaydi, u lug'aviy birlik hisoblanadi, tilda tayyor holda mavjud bo'ladi, har safar alohida yasilib o'tirilmaydi. U tuzilishi jihatidan, sodda so'zga nisbatan baholanadi va shunga ko'ra qo'shma so'z deb yuritiladi. Tarkibida ikki lug'aviy birlik mavjud bo'lgan, hozirgi kunda yaxlit holda bir tushunchani ifodalashga xizmat qiluvchi, aslida esa so'z birikmasining turli xil o'zgarishi asosida yuzaga kelgan alohida birliklar o'zbek tilida anchaginadir va bular qanday paydo bo'lganligidan qat'iy nazar, agar o'zbek tilida ham ular tarkibidagi lug'aviy birliklarning ikkita ekanligi anglanib turgan bo'lsa, idrok etilsa, qismlarning har biri tilimizda alohida - alohida (bel alohida, bog' alohida) mavjud bo'lsa, ular qachonlardir birlashib bir yaxlitlikni hosil qilgan ekan, birlashgandan keyin (birikma holatida) ular qiyofasida o'zgarish sodir bo'lib, ikkala so'z ham o'zlarining erkinlik holatidagi xususiyatlarining ayrimlaridan voz kechgan ekan (semantik, grammatik, fonetik, funksional kabi jihatlar nazarda tutiladi), ana shu holatlar uning yaxlit birlikka aylanishi hamda bir tushunchani ifodalovchi birlik sifatida baholanishiga olib keladi. Endi bu birlikni qo'shma so'z yoki murakkab so'z deb atashgina qoladi, xolos. Bunday birliklar tarkibidagi so'zlar qaysi turkumga oid bo'lishidan qat'iy nazar, ularning singishi, qisqarib shu holatga kelish qonuniyatlarigina mavjuddir. Buning, haqiqatdan ham, so'z yasashiga aloqasi yo'q, deyish mumkin. Biroq, axir, ular shu holga kelgan.

Faktlar tahlili ko'rsatadiki, juda ko'p qo'shma so'zlar, odatda, aniqlovchi - aniqlanmish ko'rinishidagi (sifatlovchi - sifatlanmish ham shunga kiradi) birikmalarning o'zgarishidan hosil

bo'lgan: *belbog'* (*belning bog'i*), *mingboshi* (*mingning boshlig'i*), *olmaqqoqi* (*olmaning qoqi*), *tokqaychi* (*tok uchun ishlatiladigan qaychi*) *ko'zoynak* (*ko'zning oynasi*), *tegirmontosh* (*tegirmonning oshi*), *ishboshi*, *yurtboshi*, *jo'raboshi* kabilar. Albatta, boshqa ko'rinishdagi birikmalarning o'zgarishi asosida shakllangan bunday qo'shma so'zlar ham anchagina. Ular asosan predikativ qo'shilmalar ob'yektli yoki relyativ birikmalar ko'rinishlaridagi sintaktik birliklarning qisqarishi (o'zgarishi) natijasida ham paydo bo'lgan. Xo'sh ana shunday qo'shma so'zlar bunday birliklarning qanday o'zgarishlari asosida yuzaga keladi? Yana misollar tahliliga murojaat qilamiz:

O'zbek tilida hosil bo'lib qolgan *belbog'* qo'shma so'zi, aslida *belning bog'i* ko'rinishidagi qaratqichli birikma bo'lib, keyingi hokim qism, oldingisi tobe qismdir. Keyingi so'zdagi egalik qo'shimchasi, oldingi so'zning qaratqich kelishigida bo'lishini taqozo etgan. Birikma tarkibidagi har bir so'zshakl o'ziga xos alohida – alohida urg'uga ega; ular bir – biri bilan tobe - hokim munosabatida moslashuv asosida birikkan va shunga ko'ra aniqlovchi - aniqlanmish holatidadir. Ya'ni, erkin sintaktik aloqadadir; Tarkibidagi har bir so'zshakl alohida-alohida tushuncha ifodalaydi. Demak, ko'rinadiki, bu qo'shma so'z emas, so'z birikmasidir. Ana shu birikma tarkibida kamida 3 xil o'zgarish sodir bo'ladi:

1)fonetik o'zgarish: a) har ikki so'zshakldagi urg'u o'z sifatini yo'qotadi, ikkinchi darajali, past balandlikka ega bo'lgan urg'uga aylanadi, juda bo'lmaganda, bittasida shu holat yuz beradi; b)so'zlarning aytilish ohangi o'zgaradi (aytilishida ular bir-biriga qo'shib yuboriladi, so'zlarni alohida-alohida talaffuz qilgandagi o'rtada ajraladigan sezilarli to'xtam deyarli yo'qoladi. Qiyoslang: *belning bog'i-belbog'*); v) grammatik ko'rsatkichlar tushib qoladi.

2)semantik o'zgarish: har ikkala so'zda alohida tushunchani ifodalash xususiyati xiralashadi (*bel* so'zi inson a'zosini ifodalashdan, *bog'* so'zi bog'lagich tushunchasini ifodalashdan uzoqlashadi. Avvalo, birikma yuzaga kelgan paytdayoq ular ma'no tarkibida semantik o'zgarish yuz berganligi ma'lum. Chunki so'zshaklda bitta semema ishtirok etadi, xolos. Qo'shma so'zga aylanish jarayonida yana ular ma'nolarida o'zgarish yuz beradi. Mustaqillikdagi ma'no, aytganimizdek, o'z sifatini yo'qotadi;

3)grammatik o'zgarish: a) sintaktik munosabat-tobe-hokimlik munosabati yo'qoladi. Natijada aniqlovchi-aniqlanmishlik funksional o'zgarishga duchor bo'ladi - barham topadi;

b)sintaktik aloqani ta'minlab turgan egalik va kelishik qo'shimchalari tushib qoladi.

Hamma qo'shma so'zlarning paydo bo'lishi mavjud birikmalarning (so'z birikmalarining) ana shunday uch jihatdan o'zgarishi asosida yuzaga keladi. Unutmaslik kerakki, qo'shma so'zlarning sodda so'zga kelib qolish holatlari ham, yasama so'zlarning tub so'z holiga kelib qolishi holatlarida ham, odatda, ana shu uch o'zgarishi asosida yuzaga keladi. Bu narsa, albatta, predikativ qo'shilmalarning qo'shma so'zga aylanishiga ham taalluqlidir: *o'ziyurar*, *musht ketdi*, *qum bosdi*; *bugun,og'ayni* kabi ko'plab misollar orqali buni jiddiy asoslab berish mumkin.

Oydinlashmagan bitta masala qoladi. Qo'shma so'zlar, modomiki, mavjud ekan, ularga nisbatan qo'shma so'z yoki murakkab so'z terminlaridan bittasini tanlab qo'llash zarurati ham bor ekan, demak, ulardan bittasini tanlab ham olamiz. Ammo birikmalar qo'shma so'zlarning paydo bo'lishi uchun asos bo'lsa, ular tarkibidagi o'zgarishlar bunga sabab bo'lsa, ana shu o'zgarishlardan qaysi biri oldin yuzaga keladi va boshqa o'zgarishlarni ham keltirib chiqaradi?

Yoki bu uch o'zgarish bir vaqtda sodir bo'ladimi? Bizningcha, bu savolga javob berish juda mushkul bo'lib, ana shu masala qo'shma so'zlar paydo bo'lishini hal etishda o'ta muhimdir. Bizningcha, hamma qo'shma so'zlar erkin so'z birikmalarining ana shu uch o'zgarishga uchrashi asosida yuzaga keladi, bu aniq. Bunda birinchi navbatda grammatik o'zgarish, ya'ni egalik va kelishik qo'shimchalarining tushib qolishi boshqa o'zgarishlarning ham yuzaga kelishiga sabab bo'lgan. Oxirida uchta o'zgarish to'la amalga oshgan paytda birikmadan qo'shma so'z hosil bo'lgan.

Xullas, so'z yasaliş tizimida alohida kompozisiya usulida so'z yasaliş yo'q. Qo'shma so'zlar erkin so'z birikmalarining uch jihatdan o'zgarishi asosida yuzagi keladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Akhrorov, A. (2019). ISSUE OF STUDYING THE " CULTURE OF SPEECH" AS A SEPARATE SCIENCE. NEWS OF THE NATIONAL UNIVERSITY OF UZBEKISTAN, 1(4).
2. Akbarovich, A. A. REFLECTION OF NATIONAL VALUES IN ARTICLES. Pedagogika, 171.
3. Akhrorov, A. (2022). O'zbek xalq maqollarida "nutq odobi" ma'nosining ifodalanish darajasi. Uzbekistan: Language and Culture, 4(4).
4. Jurayev, J. (2022). Axrorov Алишер Акбарович. МАҚОЛЛАРДА УМУМЯШИРИН МАЪНОНИНГ ИФОДАЛАНИШИ. FILOLOGIYA UFQLARI JURNALI, 11(11).
5. Akhrorov, A. A. (2020). THE ROLE AND IMPORTANCE OF FOLK PROVERBS IN THE UPBRINGING OF A PERFECT PERSON. Theoretical & Applied Science, (1), 42-44.
6. Akbarovich, A. A. (2023). MAQOLLARDA UMUMYASHIRIN MA'NONING NAMOYON BO'LISH OMIL, VOSITA VA USULLARI. TA'LIM VA RIVOJLANISH TAHLILI ONLAYN ILMIY JURNALI, 3(4), 163-166.
7. Sharipov, F. G. (2021). CREATION OF MORPHOLOGICAL DICTIONARIES AS A FACTOR OF DEVELOPMENT OF UZBEK THEORETICAL MORPHOLOGY. Bulletin of Gulistan State University, 2021(2), 41-46.
8. Sharipov, F. G. (2022). Improvement of classification of parts of speech in modern Uzbek morphology. Eurasian Journal of Learning and Academic Teaching, 14, 16-22.
9. Sharipov, F. G., & Sharipov, J. G. (2021). THE EARLY PERIOD OF THE FORMATION OF UZBEK SCIENTIFIC LINGUISTICS IN THE MIRROR OF THE DEVELOPMENT OF LINGUISTIC CONSCIOUSNESS. Bulletin of Gulistan State University, 2021(1), 41-46.
10. Sharipov, F. G., & Galiyev, T. F. (2021). O'ZBEK TILSHUNOSLIGIDA MORFONOLOGIYAGA DOIR TALQINLARI. Academic research in educational sciences, 2(2), 89-94.
11. Sharipov, F. (2019). VIEWS OF AYUB GULOMOV OF WORD-FORMATION. Bulletin of Gulistan State University, 2019(1), 42-45.
12. Sharipov, F. G., & Toshtemirova, N. X. (2019). AYYUB GULYAMOV AND THE STUDY OF THE CASE SYSTEM IN THE UZBEK LANGUAGE. Bulletin of Gulistan State University, 2020(1), 58-63.
13. Sharipov, F. G., & Raupov, M. X. (2019). THE HISTORY OF LEARNING OF SOME FORMULAS IN THE UZBEK LANGUAGE. HISTORY, 6, 29-2019.
14. Sirojiddin, M. (2023). O'ZBEK TILIDA MAQSAD MA'NOSI SO'ZLAR ORQALI IFODALANISHI. Journal of Universal Science Research, 1(5), 20-25.

15. Абдуллаев, Ж. Х. (1994). Узбек халк топишмоқларининг лексик-семантик хусусиятлари.
 16. Абдуллаев, Ж. (2021). ТИЛ ҚУРИЛИШИНING АСОСИЙ БИРЛИКЛАРИ АКАДЕМИК АЗИМ ҲОЖИЕВ ТАЛҚИНИДА 1-мақола Морфеманинг моҳияти. Farg'ona davlat universiteti, (4), 28-28.
 17. Мураткулов, А. Т. (2023, June). ОРГАНИЗОВАТЬ УРОКИ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ НА ОСНОВЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ. In INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON" MODERN EDUCATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS" (Vol. 2, No. 7).
 18. Мураткулов, А. Т., & Мураткулова, М. А. (2023). АЛИШЕР НАВОИЙ АСАРЛАРИДА АРАБ, ФОРС ТИЛИДАН ЎЗЛАШГАН СЎЗЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ. PRINCIPAL ISSUES OF SCIENTIFIC RESEARCH AND MODERN EDUCATION, 2(8).
 19. Мураткулов, А. Т., & Мураткулова, М. А. (2023, June). ОБРАЗ ЛУКМАН ХАКИМА В «КИСАС УЛЬ-АНБИЯ». In INTERNATIONAL SCIENTIFIC-PRACTICAL CONFERENCE ON" MODERN EDUCATION: PROBLEMS AND SOLUTIONS" (Vol. 2, No. 7).
 20. Abduhakimovich-Guliston, M. K. (2021, April). LEXICAL AND SEMANTIC FEATURES OF ARCHAIC WORDS IN THE WORKS OF GHAFUR GHULAM AND ABDULLAH QAHHOR. In Archive of Conferences (Vol. 23, No. 1, pp. 38-49).
 21. Sharipov, F. G., & Sharipov, J. G. (2020). THE INITIAL PERIOD OF FORMATION OF THE UZBEK SCIENTIFIC LINGUISTICS. Bulletin of Gulistan State University, 2020(4), 25-31.
- Sharipov, F. G. (2021). Improvement of classification of parts of speech in modern Uzbek morphology. Academic research in educational sciences, 2(6), 455-465

INNOVATIVE
ACADEMY